

VERGETEN WETEN ?

Ludwig Heyde

Schrijven tegen de tijd

Een groot deel van het indrukwekkend oeuvre van de Italiaanse schrijver Primo Levi zou men kunnen beschouwen als een gevecht met de tijd. Waarom beschrijft iemand zijn ervaringen in Auschwitz ? Wat drijft hem ertoe het aan anderen te vertellen, te willen dat anderen dat weten, ook al beseft hij dat het nauwelijks over te brengen is aan wie de vernedering, het geweld, de folteringen niet ondergaan heeft ?

Het boek *Is dit een mens ?* geeft op vele plaatsen zelf het antwoord. Primo Levi schrijft opdat iets niet vergeten zou worden, met zijn teksten probeert hij vast te houden wat door de onverbidelijke werking van de tijd in vergetelheid dreigt te geraken. Zijn interesse is niet die van een historicus die voorbij gebeurtenissen probeert te reconstrueren. Ze is niet theoretisch. Primo Levi schrijft vanuit een existentieel engagement. Hij poogt te voorkomen dat Auschwitz en al datgene waar Auschwitz voor staat op den duur geaccepteerd zou worden, en zakelijk geregistreerd tussen alle andere gebeurtenissen in het complexe verloop van de menselijke geschiedenis. Zijn schrijven is daarom te beschouwen als een gevecht met de tijd, als een ingaan tegen een dreigend vergeten dat in een zwijgen uitmondt dat zou rechtvaardigen wat absoluut onaanvaardbaar is en uiteindelijk onbegrijpelijk. Het is geen schijngevecht met een voorbij systeem en de uitvoerders ervan. Het is geen vorm van gesublimeerde agressiviteit tegen vroegere vijanden. De macht van de tijd moet gebroken worden, men moet zich het onmogelijk gewaande blijven herinneren omdat men iets weet, zeker weet, waardoor het gebeurde volstrekt onaanvaardbaar wordt, namelijk de absolute waarde van de menselijke persoon.

Als we dat zo formuleren klinkt het bijna triviaal. We kennen dat wel : de absolute waarde van de menselijke persoon. Dat komt omdat dit weten, losgemaakt uit de dramatische context van Levi's werk, van karakter verandert. Het wordt een formule, een voorstelling die kan opgeschreven worden, herhaald, bewaard op papier of beeldscherm. De werkelijke inhoud, de dynamische capaciteit, de geladenheid, de onvoorstelbare diepte ervan is dan echter weg. Eigenlijk weten we dan nog nauwelijks wat we zeggen. Wat de woorden inhouden lijkt in het uitzeggen te verdwijnen. Het gaat dan om een weten dat eigenlijk een vergeten

is. Primo Levi's werk verzet zich tegen dergelijke mechanismen. Het vertolkt een weten dat absoluut belangrijk is, dat essentieel is voor het voortbestaan van een menselijke samenleving.

Mijn verwijzing naar het werk van Primo Levi heeft slechts een exemplarische functie. Het is slechts een illustratie die ons op weg kan zetten, op de weg van een nadenken over vormen van weten, van inzicht en kennis die niet van wetenschappelijke of technische aard zijn en meer zijn dan wat men gewoonlijk 'informatie' noemt. Vaak spreekt men in dit verband van *wijsheid, levenservaring, prudentie, onderscheidingsvermogen*. Ze zijn niet met een bepaalde leeftijd gegarandeerd. Je wordt niet wijs als je met pensioen gaat en het is te hopen dat je van prudentie getuigt vóór je vijfenzestigste. Toch gaat het om vormen van weten die op een specifieke wijze met de tijd samenhangen : ze behoeven tijd van leven. Vandaar worden ze traditioneel met ouder worden verbonden. Deze concrete band is nu echter niet mijn perspectief. Het gaat me eerder om de inherente kwaliteit van deze vormen van weten, om hun gevarieerde werkzaamheid in onze cultuur, om het feit dat ze een goed zijn, essentieel in onze samenleving en waarvan we allen moeten hopen ze ooit in een of andere zin te verwerven. Ook stel ik mij de vraag of hun werkzaamheid in onze cultuur niet wat vergeten wordt.

Wetenschap en techniek

Wat we onmogelijk kunnen vergeten, omdat het ons elke dag op een of andere wijze gezegd wordt, is dat de handhaving en het voortbestaan van een samenleving staat of valt met het niveau van wetenschap en techniek. Het zijn de produktiekrachten nummer één geworden. Een terugkeer naar een pre-wetenschappelijke samenleving blijkt voornamelijk een utopische figuur te zijn, niet iets leefbaars en maatschappelijk acceptabel. Zelfs de oplossing en de beheersing van de problemen die de moderne cultuur met zich meebrengt — denk aan het ecologisch vraagstuk — impliceren op hun beurt wetenschap en techniek.

De aard van het weten dat in wetenschap en techniek uitgeoefend wordt is voldoende bekend. We karakteriseren het met termen als : logische consistentie, empirische toetsbaarheid, principiële universaliteit, radicale herzienbaarheid, toepasbaarheid, voorspelbaarheid, zekerheid, transparantie, enzovoort. Soms vat men ze alle samen in het woord 'rationeel'. Wetenschap en techniek betreffen dan een geheel van rationele inzichten, procedures en wijzen van handelen. Zaken die kunnen geleerd worden en als beschikbare informatie doorgegeven. Opvallend daarbij is het objectiverend karakter. De eigen singulariteit van de wetenschapper of de technicus wordt zoveel mogelijk tussen haakjes gezet. Het gaat om verwisselbare subjecten van uitwisselbare inzichten en handelingen. Ideaaltypisch

behoort dit weten tot het domein van de abstracte universaliteit en van de contextvrijheid. Het functioneert op dezelfde wijze in Europa als in Azië, bij gelovigen of atheïsten, vrouwen of mannen, jongeren of ouderen. Het ontleent zijn effectiviteit aan een reductie van de werkelijkheid tot datgene wat beantwoordt aan de in de methode en eigen instelling opgestelde standaards. De kracht van deze moderne rationaliteit is er bij de gratie van een strategie van buitensluiten. Buitengesloten wordt wat niet de status van een object heeft, persoonlijk is, mysterieus, uniek, ambigu, geheel context-gebonden, evenementieel.

Deze beperking is echter nauwelijks van aard het prestige van dit weten aan te tasten. De resultaten ervan zijn immer massief, op elk levensdomein zichtbaar en daarenboven spectaculair. De recente Golfoorlog is daarvan een tot de verbeelding sprekend voorbeeld. Dit weten heeft een opmerkelijke dynamiek. Men kan het niet terugdraaien, zoals het onmogelijk lijkt de levenswijze die erop gebaseerd is vrijwillig te verlaten. Een samenleving gaat niet uit vrije wil de recessie in. Dit weten is het dominante weten. Het wordt elke dag bevestigd in kranten, tijdschriften, TV en allerlei media. Het wordt in talloze vormen beoefend in scholen, universiteiten, industrieën. Het is voorwerp van politiek beleid en een afgewogen financieringsmethodiek.

Dit dominante weten tendeeft ernaar alle vormen van weten naar zich toe te trekken of naar eigen beeld en maatstaven te bewerken. Wat niet past wordt gemakkelijk verwezen naar de sfeer van het louter persoonlijke, het toevallige, het particuliere, emotionele, subjectieve. De inherente begrensdheid die dat weten eigen is — ondanks het terechte prestige dat het heeft — kan daardoor aan het gezicht onttrokken worden. Daardoor kunnen vormen van weten vergeten worden die voor het voortbestaan van de samenleving *even essentieel* zijn.

In mijn inleiding heb ik, onder verwijzing naar het boek van Primo Levi, zo'n 'ander' weten in het licht gesteld. Het ging daar niet om 'beschikking hebben over ethische informatie', maar om het weten van iets dat voor diegene die weet een absolute waarde uitmaakt, iets waarover niet kan onderhandeld worden, dat niet hypothetisch is of vanuit een ander gezichtspunt moet getoetst worden, zoals bijvoorbeeld bruikbaarheid, opportuniteit, emotionele voldoening. Bij dit weten vallen inzicht, voelen en willen als het ware samen, het is met de hele persoon vergroeid. Alhoewel niet 'objectief' te verifiëren wordt het toch gezinszins als louter subjectief of willekeurig opgevat.

Wijsheid

Deze opmerkelijke samenhang van *subjectiviteit* en *waarheid* geldt bij uitstek voor een andere vorm van weten die in onze westerse cultuur een prestigieuze

geschiedenis heeft en vaak met een even prestigieuze naam wordt benoemd, namelijk *wijsheid*. Met 'wijsheid' bedoel ik niet de *sophia* die bij de Grieken de hoogste vorm van theoretisch inzicht betekende, kennis van de eerste metafysische beginselen van de werkelijkheid. Het woord wijsheid heeft in onze cultuurgeschiedenis ook een meer praktische betekenis. In de antieke wereld spreekt men dan van *phronêsis* : verstandigheid, prudentie. Wijs zijn diegenen, aldus Aristoteles, "die weten te zien wat voor hen zelf en wat voor de mensen goed is", en hierbij denkt hij aan Pericles¹. Inzicht in wat de menselijke bestaanswijze eigen is, wat haar tot iets goed maakt, welke doelstellingen bij haar passen en welke middelen geëigend zijn om die doelstellingen te bereiken, het vermogen om daarin tot verstandige beslissingen te komen die rechtstreeks doorwerken in de concreetheid van particuliere en individuele situaties : deze opmerkelijke eenheid van theoretisch weten en praktisch kunnen duid ik in het vervolg aan met de term 'wijsheid'. Ik zal proberen het woord enigszins in te kleuren en te laten zien dat het niet mogelijk is waarlijk menselijk te leven zonder wijsheid onder ons.

Laten we alvast een mogelijk misverstand opruimen : het gaat niet om iets wat enkel eigen was aan oude, voor-wetenschappelijke en voor-technologische culturen, aan de antieke beschavingswereld of de restanten ervan. Wijsheid bestaat niet alleen in de wijsheidsliteratuur van het Oude Testament, in oude Egyptische en Babylonische teksten, in Hesiodos' *Werken en Dagen*, in de klassieke Griekse filosofische teksten, in Cicero's *De Providentia*, Thomas van Aquino's *Secunda Secundae*, Seneca's *De vita Beata*, Epiktetus' *Handboekje van de moraal*, Epikuros' *Filosofie van de vreugde*, Montaigne's *Essais*, enzovoort. Wijsheid 'werkt' ook vandaag, ook al figureert ze niet opvallend op de agenda's van onze gangbare 'Bildungs'-programma's.

Soms kunnen we het geluk hebben dat heel persoonlijk te ervaren. Wanneer voor een belangrijke beslissing het proces van wikken en wegen dreigt vast te lopen ligt dat vaak niet aan een tekort aan wetenschappelijk onderbouwde kennis. Dikwijls behoeven we iets anders, het persoonlijk oordeel van mensen met ervaring, waarvan we weten dat die ervaring hen niet geblokkeerd heeft of chaotisch gemaakt. De repliek op onze vraag is dan niet een 'set bruikbare informatie', maar een persoonlijke overtuiging in de vormen van een 'ik vind', 'ik denk'. Dit 'ik vind' kan vastgelopen situaties deblokkeren of dingen laten zien die door de haastigheid van het leven ondergesneeuwd geraken of afgesleten zijn. Het kan opgeblazen toestanden relativeren of ons helpen de grenzen van ons bestaan te accepteren.

De asymmetrie die dit openstaan voor de wijsheid van anderen kenmerkt kan gemakkelijk opgevat worden als bedreiging van onze individuele zelfstandigheid.

Wijsheid kan ons irriteren. Zeker als Finkielkrauts ironische karakterisering van onze cultuur opgaat : "eindelijk adolescent geworden, vaderloos en gevangen in de collectieve waanzin jongeren van vijftien jaar te gaan beschouwen als de voornaamste bewaarders van alle waarheden"². Hoe men onze hedendaagse cultuur ook moge karakteriseren, zij leeft meer van wijsheid dan we zouden vermoeden. Wijsheid werkt bij de politicus met staatsmanszin. Ze onderscheidt hem van de technisch intelligente, maatschappelijke ingenieur die een veelheid scenario's en modellen kan produceren. Ze opponeert hem aan de demagoog en de handige politieke opportunist. Wijsheid werkt in elke verantwoorde morele keuze. Morele beslissingen zijn niet de uitkomst van een proces van rationele deductie. Wat we moeten doen is niet op quasi-mathematische wijze af te leiden uit algemene beginselen. Uit moreel beginsel A volgt niet noodzakelijk handeling B, maar vaak een waaier van redelijke plausibele beslissingsmogelijkheden. Ons moreel handelen blokkeert meestal niet omdat we geen algemene beginselen zouden hebben, maar omwille van ons onvermogen ze in particuliere beslissingen om te zetten, ze te interpreteren vanuit een particuliere handelingssituatie. Daartoe behoeven we ervaring, door de praktijk gescherpt oordeelsvermogen, voorzichtig inschatten van mogelijkheden en grenzen. Dat is iets heel anders dan een hyperintelligente en uiterst gesofistikeerde argumentatietechniek. Dat deze alleen niet tot een menselijk pratikeerbare levensvorm kan leiden wordt op schitterende wijze geïllustreerd door de figuur Naphta uit Thomas Manns *De Toverberg*. Naphta pleegt zelfmoord : de duivelse dialectiek die hij hanteert verstrikt uiteindelijk hemzelf en toont het onvermogen tot enige positieve daad; resteert slechts "de geest die ontkent"³.

Wie zoekt naar een menselijk realiseerbare levensvorm zal moeten beseffen dat dat iets anders is dan de constructie van ideale entiteiten. Volgens Aristoteles is de mathematische methode niet geschikt voor de ethiek of de politiek. De mathematicus beschouwt ideale wezenheden, de moralist of politicus heeft te maken met reële mensen en concrete maatschappelijke toestanden die telkens méér zijn dan ervan in een ideale wezensdefinitie wordt uitgezegd. De obsessie van velen tijdens de Franse Revolutie alles vanaf nul weer op te bouwen, getuigt niet van wijsheid. De wil elk domein van het leven op quasi-mathematische wijze te kunnen rationaliseren kwam op paradigmatische wijze tot uiting in hun poging de tijd zelf geheel te reorganiseren : tien dagen in een week, drie weken in een maand en twaalf maanden in een jaar. Het gemak waarmee Napoleon in 1805 de traditionele kalender weer invoerde illustreert het illusorische van dergelijke ondernemingen⁴. Een minder onschuldig voorbeeld van dit verkeerd begrepen rationalisme is de guillotijn en de terreur die de Revolutie ontketende. Zoals Hegel in zijn *Fenomenologie van de geest* op indrukwekkende wijze laat zien is de terreur de keerzijde van een abstracte vrijheidsopvatting : het onvermogen de algemeenheid van het gelijkheidsbeginsel te verbinden met de bijzonderheid van

concrete individuen en maatschappelijke structuren. In die zin zou men de ironische uitspraak van Walter Lippman kunnen verstaan : "Er is voor elk menselijk probleem een oplossing die eenvoudig, fraai en fout is"⁵.

Ervaring en Openheid⁶

Wijsheid biedt een weten dat niet de *zekerheid* bezit van de formele logica. Ze heeft immers betrekking op het menselijke, op wat niet als een eeuwige natuurwet vastligt, maar veranderbaar is en verandert, op wat door de contingentie van de vrijheid medebepaald wordt. Ze vergt daarom de *moed* om het proces van delibereren af te sluiten in concrete keuzes. In die zin is ze eerder een *waagstuk* dan dat ze zou verwijzen naar een soort angstig conservatisme. Essentieel hierbij is het belang van het ervaringsmoment in de wijze waarop wijsheid de waarheid van haar inzichten verifieert. Hoe weten we, zoals het boek *Prediker* zegt, "dat er voor alles een tijd is" ? Hoe 'bewijst' men dat het mateloze de mens ongelukkig maakt ? Dat een bepaalde keuze in een schier onontwarbaar beslissingsproces verantwoord is ? Hoe de 'waarde' (niet de stand van zaken, niet alleen de effectiviteit of het nut) bewijzen van een bepaalde levenshouding, omgangsvorm of beleidsoriëntatie ? Is het niet mede via het lange ervaringsproces dat de mensheid hierin heeft ? Gebeurt het niet grotendeels in de actieve voltrekking van de levenswijze zelf ? Verifieert het goede leven uiteindelijk niet zichzelf ?

Ervaring verwijst naar *tijd*, niet naar tijd zonder meer — leeftijd op zich is geen garantie voor wijsheid — maar naar de tijd om ervaringen op te doen, ze te verwerken en de waarheid die ze onthullen te bewaren. Wijsheid is daarom niet mogelijk zonder geheugen, misschien beter : ze is eigenlijk een bepaalde vorm van zich herinneren. Het gaat hier niet om een of andere knappe memotechniek, maar om wat Thomas van Aquino 'trouw aan het zijn' noemt : ervaringen en gebeurtenissen bewaren in hun authentieke gehalte en betekenis, ze niet vanuit al dan niet bewuste belangen retoucheren, verdraaien, verschuiven, ... Wijs is daarom wie zich aan het verleden blijft voeden en aldus voorkomt veroordeeld te zijn het gedachteloos over te doen, wie de menselijke ervaring blijft opnemen en duiden zoals die opgeslagen is in de kunst, de grote maatschappelijke instituties, de religies, in een veelheid van zeden en gewoonten.

Dit is niet mogelijk zonder wat de traditie 'docilitas' noemt ('leerzaamheid'). Tussen wijs en eigenwijs is een hemel van verschil. "In wat tot de verstandigheid behoort, is niemand zichzelf in alles voldoende", aldus Thomas van Aquino⁷. 'Docilitas' heeft niets te maken met ons pejoratief klinkende dociel. Ze staat daarentegen voor een actieve houding van ontvankelijkheid, voor het vermogen zich iets te kunnen laten zeggen, voor soepelheid van geest. Ze impliceert

bescheidenheid en is het tegengestelde van betweterij. In de *docilitas* ligt een bepaalde waarheidsopvatting verborgen. Waarheid is hier niet de vrucht van een methodische en beperkende ingreep in de werkelijkheid, maar ligt in de openheid van de geest voor alles. Vandaar dat wijsheid verre is van elke vorm van fanatisme en van de misplaatste loodzware ernst die het fanatisme begeleidt.

Gabriel Marcel heeft het fanatisme ooit vergeleken met dementie : fixatie van de geest op dit en slechts op dit, onvermogen iets in zijn context, in het geheel te zien. Wijsheid verzet zich tegen het disproportionele en poogt de werkelijke verhoudingen van de dingen in acht te nemen. Het besef van de grenzen van onze 'condition humaine' voedt de geest van tolerantie en biedt ruimte voor humor. 'Mens ben ik, niets menselijks is mij vreemd' : wijze mensen zijn mensen bij wie we begrip ervaren voor wat we zijn, wat iets anders is dan de onverschilligheid van de permissiviteit. Deze openheid en dit besef van relativiteit verlammen echter geenszins het handelen. De wijze is niet zoals de scrupulant iemand die het handelen almaar weer uitstelt. Het is niet iemand die wegens onpeilbare diepzinnigheden voor het actieve leven ongeschikt is, integendeel. Wijsheid houdt in iets kunnen voltooien, zakelijk en ad rem kunnen beslissen en daarbij opgewassen zijn tegen het onverwachte.

Handelen in menselijke aangelegenheden heeft altijd met toekomst te maken. Daarom behelst wijsheid voorzichtigheid (*pro-videntia*). Voorzichtigheid is geenszins een soort bangigheid waardoor niets tot stand komt. Voorzichtig is wie kan voor-zien, wie in staat is in te schatten of een bepaalde handeling inderdaad zal bijdragen tot de realisering van het beoogde doel en of de middelen daartoe al delen in het beoogde doel (geen kronkelige wegen naar een juist doel). Maar, hoe ervaren men ook weze, beslissingen blijven vaak iets precairs hebben. De wijze bedriegt zichzelf daarom niet met valse zekerheden, maar heeft daarentegen de moed de ongewisheid die ons menselijk handelen begeleidt op zich te nemen.

Uit het beeld van de wijsheid dat ik hier opgehangen heb zal duidelijk zijn dat wijsheid geen weten is dat uitwendig is aan wat de persoon is, maar iets wat we zelf zijn. Het is zoals bij het zedelijk handelen als zodanig : dit is geen technisch ingrijpen in de dingen, maar een vorm van zelfverwerkelijking.

Verdrongen weten ?

Stephen Toulmin heeft in zijn beroemd geworden *Kosmopolis* de abstracte discussie over het einde van de moderniteit een originele impuls gegeven. Wat wij nu, naar het einde van deze eeuw toegaand, beleven is in zijn ogen niet het einde van de moderniteit *tout court*. Wat ten einde loopt is de dominantie van een bepaalde opvatting van rationaliteit die zich vanaf de zeventiende eeuw gevormd

heeft. Deze kenmerkt zich door zekerheid, formele rationaliteit en a-historiciteit. De fysica van Newton is hier paradigmatisch voor elke wetenschap. De filosofie van Descartes is de adequate uitdrukking van deze rationaliteitsconceptie. De geprivilegieerde politieke vorm ervan is de moderne nationale staat. Toonaangevende waarden zijn hier : exactheid, stabiliteit, uniformiteit, voorspelbaarheid, contextvrije universaliteit, nuttigheid, moreel rigourisme. In zijn studie poogt Toulmin te laten zien dat het fout zou zijn deze vorm van rationaliteit met redelijkheid zondermeer te identificeren en deze gestalte van moderniteit met de moderne tijd als zodanig. Hij poogt het 'standaardverhaal' over moderniteit en postmoderniteit houden te doorbreken. Daartoe opent hij voor de lezer een andere, maar ook tot de moderne tijd behorende, wereld : de laat vijftiende en de zestiende eeuw van de humanisten. In plaats van Descartes, Racine en Galilei figureren hier Erasmus, Rabelais, Shakespeare, Bacon, Michel de Montaigne. In hun wereld heerst niet de strakke en uniforme rationaliteit van de zogenaamde moderne tijd. Hier is plaats voor praktische wijsheid, beperkte zekerheid, tolerantie, mild scepticisme, aandacht voor de context, het locale, de ervaring, het dubbelzinnige. De beste expressie van deze humanistische moderniteit zijn wellicht de *Essais* van Michel de Montaigne. "... voltooid in de jaren 1580, waren zo nog bestsellers aan het begin van de zeventiende eeuw. De *Discours* en de *Meditaties* van Descartes, gereedgekomen in de jaren 1630, overheersten spoedig de filosofische discussie", aldus Toulmin⁸.

Hiermee is de breuk gesignaleerd binnen de moderne tijd zelf. Wat men gewoonlijk de moderniteit noemt moet begrepen worden als een soort contra-renaissance. Daar wordt de brede en pluriforme intellectuele horizon van de humanisten vernauwd tot de hoger getypeerde rationaliteitsconceptie. Toulmin pleit niet voor een retour zonder meer naar de humanisten. Wel betoogt hij dat we de heersende rationaliteitsconceptie moeten corrigeren, willen we althans niet achterwaarts de eenentwintigste eeuw binnengaan, maar lucied inspelen op de eisen die de toekomst stelt. Het komt erop neer nu we de derde fase van de moderniteit ingaan "de positieve resultaten van beide voorafgaande fasen vast te houden", aldus Toulmin⁹.

Ik zal hier geen kritische analyse geven van Toulmins stellingen : het zal duidelijk zijn dat de context dat niet toelaat. Ik heb Toulmin geciteerd omdat zijn werk, evenals andere recente studies zoals die van bijvoorbeeld Dominique Janicaud, ons stimuleert heersende rationaliteitsconcepties te bevragen. Dergelijke en andere studies kunnen onze ogen openen voor vormen van weten die *niet wetenschappelijk zijn maar toch redelijk* en een wezenlijk onderdeel van onze cultuur zijn, ook al dreigen we dat soms te vergeten door de waan van de dag. Wijsheid is zo'n vorm van weten. Ook al figureert ze niet direct op de officiële maatschappelijke agenda, toch is ze in velerlei contexten werkzaam. Ze is tevens

onmisbaar, van levensbelang voor de toekomst en voor een humane vormgeving daarvan.

Ken Uzelf : Athene en Jerusalem

Van deze laatste gedachte zou ik tot slot nog een illustratie willen geven. Ik maak daartoe een korte omweg via twee verschillende tradities : de antieke Griekse cultuur en de Oud-Testamentische wijsheid, Athene en Jerusalem.

Op het fronton van de tempel te Delphi — gewijd aan Apollo, God van het licht en de rede, plaats van het orakel — stond zoals bekend geschreven : *gnōthi seauton* : ken uzelf. Volgens een bepaalde uitleg zou deze spreuk de mens uitnodigen in zichzelf het vermogen tot reflectie te ontdekken en hiermee zichzelf te vatten als fundament van alle zin en betekenis. Wie de werkelijkheid wil begrijpen moet doorstoten tot de mens als laatste transcendentale voorwaarde. Alle moraal, wetenschap, politiek, de hele geschiedenis en de hele cultuur hebben in deze opvatting hun laatste grond in de mens. Ook de goden zullen in dit perspectief uiteindelijk niet ontsnappen aan deze allesomvattende en laatste menselijke horizon. Het antropocentrisme van Ludwig Feuerbach zal daarvoor paradigmatisch zijn : ons spreken over god is in feite een spreken over onszelf. 'Ken uzelf' betekent dan : weet uzelf als maat van alle dingen.

Deze uitleg van het 'ken uzelf' zegt wellicht meer over de moderne levensbeschouwing dan over de oorspronkelijke Griekse belevingswereld waaruit ze stamt. De wortels van deze spreuk grijpen diep terug tot in het tragische levensbesef dat de antieke wereld eigen was. Wezenlijk hierin is het besef van de *grens* die aan het menselijk handelen gesteld is. De mens is geen god en moet zich geen goddelijke allures aanmeten. Dit komt op prachtige wijze tot uitdrukking in de slotzang van het koor uit Sophocles' *Antigone* : "Wijsheid is de eerste voorwaarde voor geluk. In alles moet men de goden eren. De hoogmoedigen zien dat hun grootsprekerij door het lot wordt gestraft. Het is slechts met de jaren dat ze leren wat wijsheid is."

Deze verzen evalueren het gedrag van de heerser Kreoon die de wet van de polis prefereerde boven die van de familie en Antigone verbood haar gesneuvelde broer — zijn tegenstander — te begraven. De fout van Kreoon was niet dat hij de openbare wet boven de affectie van de familieband plaatste, maar dat hij de grenzen van het menselijk kunnen overschreden had : dit eindigt voor de poorten van de dood. Kreoon was zijn 'condition humaine' te buiten gegaan : hij had zich in de plaats van de goden gesteld door te proberen op te lossen wat menselijk gesproken onoplosbaar was.

Het 'ken uzelf' moeten we vanuit deze achtergrond verstaan. De spreuk roept de mens op zijn grenzen te kennen, te weten dat hij geen god is maar een sterveling. Pierre Aubenque noemt deze spreuk de hoogste formulering van de Griekse prudentie, dat wil zeggen van de wijsheid die ligt in het vormgeven aan de natuurlijke levensdynamiek door die te onderwerpen aan de maatgevende werking van de rede¹⁰.

Dat wijsheid verbonden is met het in acht nemen van zijn grenzen spreekt ook uit die andere grote traditie uit onze cultuur, namelijk de joodse Oud-Testamentische wijsheid. Men kan hierbij met name denken aan het boek *Prediker* of het boek *Job*. Uit het eerste is het beroemde "voor alles is er een vaste tijd" wel het meest bekende gedicht. Uit het boek *Job*, dat worstelt met een van de taaiste problemen van de mensheid, namelijk het lijden van wie onschuldig is, herinner ik aan Jahwehs repleik op Jobs klacht. Job leert er dat een afdoende rationele oplossing van het probleem dat hem bezig houdt hem te boven gaat. Met enkele zinnen uit die repleik evoceer ik datgene waarvan het overdenken tot wijsheid kan voeren: "Waar waart gij toen ik de aarde grondde ..." (38,4). "Wie heeft de zee achter deuren gesloten ...?" (38,12). "Kunt ge de banden der Plejaden knopen?" (38,31). "Stijgt de sperwer op door uw beleid ..." (39,26). "Zijn u de poorten des doods getoond ...?" (38,17).

Beide tradities verschillen grondig. De Griekse prudentie is niet gelijk aan de wijsheid van het Oude Testament die de latere christelijke deemoed voorbereidt. Toch kunnen ze allebei datgene voeden wat de wijsheid misschien het meest typeert en haar essentieel maakt voor een humane vormgeving van onze cultuur, namelijk de idee van de grens, de juiste maat, de rechte verhouding. Wijsheid verhindert dat de mens zich in het mateloze verliest en daarin zijn eigen wezen kwijtraakt. Dat mateloze en dit gebrek aan de juiste verhouding kunnen vele vormen aannemen. Het dreigt waar de enige norm van het handelen het technisch mogelijke is, waar de ideologie heerst van de volkomen zelfontplooiing, waar menselijk geluk geïdentificeerd wordt met volkomen bevrediging, waar alles gelijk wordt en elk woord evenveel telt en weegt, waar *Story* evenveel waard is als *Madame Bovary*, waar produktie en consumptie de mens geheel opeisen en voortjagen, waar onze geest chaotisch wordt door almaar nieuwe, andere en snellere informatie, waar men overall lawaai maakt, waar kinderen obscene gebaren imiteren uit machofilms en reclame door volwassenen geproduceerd, waar elk verschil voor zichzelf een eigen wereld opeist, waar elkeen geacht wordt als het ware elke dag zijn eigen ethiek uit te vinden, enzovoort.

Dit is niet bedoeld als een compleet beeld van onze cultuur, integendeel. Ik ben geen cultuurpessimist. Het zou niet van wijsheid getuigen wat voorwerp van kritiek is te verabsoluteren. Hamlet zei het reeds tegen zijn vriend Horatio: "There

are more things in heaven and earth, Horatio, than dreamt of in your philosophy" (I : 5).

Noten

¹Aristoteles, *Nicomachische Ethiek*, Boek VI, Hoofdstuk 5

²A. Finkelkraut, *De ondergang van het denken*, Amsterdam, Contact, 1989, p. 120, 124-125

³Naar G.A. van Winter, nawoord in : Thomas Mann, *De Toverberg* (vertaling van P. Hawinkels) deel II, Amsterdam. Arbeiderspers, 1975, p. 506.

⁴S. Toulmin, *Kosmopolis*, Kampen, Kok Agora, 1992-2, p. 240, 245.

⁵Citaat in S. Toulmin, *op.cit.*, p. 274

⁶In wat volgt is frequent gebruik gemaakt van J. Pieper, *Over verstandigheid*, Hilversum, Paul Brand, 1960.

⁷Citaat in J. Pieper, *op.cit.*, p. 7, 22

⁸S. Toulmin, *op.cit.*, p. 69. De *Discours* zijn van 1637, de *Meditaties* van 1641.

⁹S. Toulmin, *op.cit.*, p. 246

¹⁰P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris, P.U.F., 1963, p. 161

Verder werd gebruik gemaakt van :

A. Leijen, *Profielen van ethiek, Van Aristoteles tot Levinas*, Muiderberg, Coutinho, 1992, 160 p.

G. Marcel, *Le déclin de la Sagesse*, Paris, Plon, 1954, 117 p.

D. Janicaud, *La puissance du rationnel*, Paris, Gallimard, 1985, 386 p.

PERSONALIA

- Johan Basiliades* studeerde aan de Katholieke Universiteit van Leuven
Jacques De Visscher is de auteur van *Het verhaal van de kunst* (1990) en van *De zorg voor het Avondland* (1990)
Ludwig Heyde publiceerde in 1987 *De verwerkelijking van de vrijheid*; een nieuw boek in voorbereiding is *Over God*.
Jenny Walry is publiciste; haar artikelen verschenen o.a. in 'Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte' en in 'Filosofie & Praktijk'.

Binnenkort in De Uil van Minerva

- Cornelis Verhoeven, *De monade en haar vensters*
 Koen Raes, *Na het worden; het zijn*
 Guido Vanheeswijck, *Hebben wij een geschiedfilosofie nodig ?*
 Antoon Braeckman, *'Political Liberalism : Rawls' herijking van de 'Theory of Justice'*
 Karin de Boer, *Het transcendente gebruik van de hand*
 Désirée Verweij, *De kracht van de kwetsbare dissonant*
 Paul Cortois, *Snow en de 'twee culturen'-discussie : dertig jaar later*